

- ³⁵ Пискорський В.К. История моего профессорства в Нежине // История и историки. Историографический ежегодник. 1979. М., 1982. С.371, 372.
- ³⁶ Там само. С. 372.
- ³⁷ Там само. С. 376.
- ³⁸ Спогади Кесаря Білиловського / Публікація І.Заславського. Коментарі С.Захаркіна // Київська Старовина. 2000. №3. С. 118.
- ³⁹ Феденко П. Дмитро Чижевський. Спомини про життя і наукову діяльність // Укр. історик. 1978. № 1/3. С. 116.
- ⁴⁰ Там само. С. 114.
- ⁴¹ Державний архів Чернівецької області // Ф.3. Оп. 1. Спр .9169. Арк. 3.
- ⁴² Гординський Я. До літературно-наукової діяльності Івана Франка в 1912-1913 рр. // Україна . 1930. Травень-червень. Кн. 41. С. 154.
- ⁴³ Матеріяли для культурної й громадської історії Західної України. Листування І.Франка і М.Драгоманова. К.,1928. С. 48, 51, 79.
- ⁴⁴ Мочульський М. З останніх десятиліть життя Франка (1896-1916). Спогади й причинки // За сто літ. 1928. Кн. 3. С. 249.
- ⁴⁵ Там само. С. 249.
- ⁴⁶ Там само. С. 234, 250.
- ⁴⁷ Житецький І. Євген Чикаленко. Спогади. 1861-1907. Львів Ч. 1 і II, 1925. Ч. III. 1926 // Україна. 1927. Кн. 4 (23). С. 199 - 203.
- ⁴⁸ Єфремов С. Овсянко-Куликовский Д.Н. Воспоминания. Петроград, 1923, 190 стр. // Україна. 1924. Кн. 3. С. 175 -176.
- ⁴⁹ Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918-1923 // Україна. 1924. Кн. 3. С. 190.
- ⁵⁰ Там само. С. 190.
- ⁵¹ Там само. С. 182.

Ірина Преловська

**ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОСЛАВНИЙ ЦЕРКОВНИЙ СОБОР
УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ 14-30 ЖОВТНЯ 1921 р.:**

КОРОТКИЙ ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Сучасний стан історико-церковних досліджень в академічній науці, особливо в ділянці досліджень з історії православ'я новітньої доби в Україні, вимагає накреслення нових історіографічних схем, зміни попередніх парадигм, визначення нових хронологічних схем, які б мали в своїй основі, по-перше, відмову від агресивного атеїзму як головного критерію оцінки подій з історії церкви, по-друге, заповнення інформаційних лакун, які виникли в попередній період, по-третє, опрацювання загальної концепції і визначення місця церковної історії в загальній історії українського народу.

Вивчення історіографії з історії Православної церкви новітньої доби в Україні має свою специфіку. Слід зазначити, що через об'єктивні причини утворилося

декілька самостійних напрямків, які відрізняються загальним підходом. Головним розподілом можна вважати розділення на світську і конфесійну історіографічні лінії, які мають в своїй основі різні світоглядні підходи.

Світську історіографію можна умовно поділити на наукову, академічну та популярну пропагандистську. В свою чергу існує внутрішній розподіл на радянську, діаспорну і сучасну українську академічну історіографію. Конфесійні видання також можна визначити за схожим критерієм: підрадянські церковні видання, публікації в українській та російській діаспорі, щоправда з урахуванням внутрішнього конфесійного розподілу та численних розколів, сучасні церковні видання різних церковних напрямків, в основному українські та російські.

Однією з головних проблем, яка стала вирішальною для існування різних поглядів і напрямків в історіографії на протязі XX століття, стало утворення Української Автокефальної Православної Церкви у 1921 р. Ставлення до цієї події часто ставало критерієм церковного розподілу, як це наприклад сталося під час відродження УАПЦ на тимчасово окупованій території України 1941-1944 рр. або на початку 1990-х рр. в Українській Державі у справі відродження УАПЦ.

З цих міркувань є необхідність створення окремого дослідження, присвяченого вивченню історіографії, яка виникла в зв'язку з I-м Всеукраїнським православним церковним собором УАПЦ 1921 р. В цій статті буде коротко розглянуто праці окремих наукових та конфесійних напрямків, в яких містяться розвідки щодо цієї проблеми.

Тривалий час розвиток різних напрямків історіографії в Україні, СРСР і за кордоном йшов самостійними і дуже різними напрямками, даючи процесу утворення УАПЦ на протязі 1917-1921 рр. в Україні різні оцінки, які по суті могли бути протилежними за змістом. Якщо в радянській історіографії, яка має невеликий доробок у справі створення не історичної, а ідеологічної оцінки УАПЦ, загальна оцінка її діяльності різко негативна, то в працях українських істориків діаспори спектр оцінок коливається від просто позитивного до глорифікаційного в конфесійних виданнях, які виходили з середовища УАПЦ.

В основному такі видання виходили друком в Німеччині (Мюнхен, Інгольштадт), Великобританії (Лондон), Канаді (Вінніпег, Торонто), США (Саут-Бавнд-Брук) де діяли представництва УАПЦ на еміграції після кінця II Світової війни. В США найголовнішим осередком видавничої діяльності є м. Саут-Бавнд-Брук, де знаходиться Братство ім. Митрополита Василя Липківського.

Після виходу в Україні у 1999 р. збірника "Перший Всеукраїнський православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р.: документи і матеріали", можна вважати, що утворений на початку 90-х рр. напрямок в сучасній українській історіографії, який вивчає історію автокефального руху в Україні з початку церковно-визвольних змагань 1917-1921 рр., а також подальшу історію Української Автокефальної Церкви за період її існування і до знищення на протязі 1930-1937 рр., остаточно сформувався.

Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ планується видати документальні матеріали II Всеукраїнського Собору УАПЦ 17-30 жовтня 1927 р. та Всеукраїнського Собору 1918 р., що має значно розширити коло досліджуваних проблем і збагатити сучасну українську історіографію цього напрямку досліджень новими працями.

У справі вивчення історії УАПЦ та її ідейних підвалин першими дослідниками можна вважати її керівників та ідеологів, які хоч і не утворили цілісних наукових історичних праць щодо історії автокефального руху в Україні, проте їх праці можна вважати початком історіографічного дослідження. Попри їх революційність та звинувачувальний тон стосовно до керівництва Російської церкви в Україні на чолі з митрополитом Київським і Галицьким Антонієм (Храповицьким), його наступником єп. Назарієм (Бліновим) та сучасником Собору УАПЦ 1921 р. Екзархом Московського патріархату в Україні Михаїлом (Єрмаковим), певний апологетичний та пропагандистський нахил, - їх теоретичні праці містять деякі історичні відомості про розвиток церковно-визвольного руху в Україні 1917-1920 рр, I-й собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р., організаційні та ідейні підвалини Української автокефальної православної церкви та їх значення для розбудови національної церкви в Україні.

Теоретичні, проповідницькі, епістолярні та історичні праці митрополита УАПЦ о. Василя Липківського за своєю вагою та значенням є надзвичайно важливими у справі дослідження історії Української автокефальної церкви, її теоретичних, ідейних та організаційних засад. Почасті, його праці можна кваліфікувати як джерела, особливо в тій частині, де він вдається до викладу особистих спогадів про розвиток автокефального руху 1917-1921 рр., пише про канонічний устрій Православної Церкви. Окремого вивчення вимагають його проповіді та епістолярна спадщина. Але його твори містять і історичні виклади з деяким аналізом подій, що дозволяє вважати їх не тільки джерелами з історії УАПЦ, але й в якійсь мірі історичними працями¹. Одну з останніх публікацій проповідей митрополита УАПЦ о. Василя Липківського здійснив Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ².

Благовісник УАПЦ, голова Ідеологічної Комісії Володимир Чехівський встиг видати декілька невеликих брошур, але його основні богословські праці по обґрунтуванню теоретичних засад Української церкви та підстав її канонічності зберігаються тільки серед архівних документів і потребують окремого дослідження і публікації. Найбільше історичних та історіографічних викладів у працях Чехівського там, де він викладає аргументи на користь пресвітерської хіротонії з життя апостольських часів та раннього християнства¹.

Твори таких відомих церковних діячів УАПЦ як Іван Теодорович, Нестор Шараївський, Костянтин Кротевич ймовірно вийшли б друком ще за час існування УАПЦ, але через штучні обмеження на дозвіл видавати друковані праці більшість цих матеріалів залишилася тільки поміж редакційних матеріалів часопису "Церква і Життя" документів ЦДАВО України (м. Київ).

В цей час вийшли друком інші праці такого ж змісту, але без вказівок на автора. Анонімну брошуру про походження єпископату в зв'язку з питанням про благодатність ієрархії УАПЦ було видано у м. Володимир-Волинський в 1926 р. В своїх оцінках діяльності УАПЦ, питання канонічності її єпископату ця брошура знаходиться цілком в ідейному руслі видань УАПЦ⁴.

В радянській історіографії 1920-1930-х рр. проблеми аналізу документальних джерел та ідейних підвалин I Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р. майже не розглядались. Надруковані окремими виданнями або в періодичній пресі збірники праць та статті комуністичних керівників, ідеологів та публіцистів містять повідомлення про Українську автокефальну православну церкву. Але всі вони носять однобічний та звинувачувальний характер, обумовлений державним войовничим атеїзмом та загальною політикою радянської держави щодо церкви в СРСР.

Саме тоді було сформульовано ідеологічні штампи щодо оцінки діяльності УАПЦ та її діячів на подальші роки не дивлячись на те, що ці праці практично не мають наукового неупередженого підходу до проблеми. Цікаво зазначити, що в своїх оцінках УАПЦ радянські партійні публіцисти слідували іноді визначенням церковно-канонічних опонентів УАПЦ - представників Російської церкви в Україні або обновленських течій. Такі визначення як "самосвяти", "липківці", "петлюрівці" мають відверто церковний або політичний характер, що суперечить навіть партійно-ідеологічному підходу до проблеми існування УАПЦ, який цілком ґрунтується на марксистсько-ленінській теорії, особливо в тій частині, яка стосується відносин між атеїстичною державою та церквою. Наукова вартість таких праць дуже низька, оскільки цінних історичних відомостей в них дуже мало.

Взагалі, радянська партійна історіографія за змістом і оцінками дуже схожа на російську конфесійну історіографію, оскільки при відмінності ідейних підходів і формулювань в опублікованих працях обох їх міститься негативна оцінка як окремих діячів автокефального напрямку так і всієї УАПЦ в цілому.

Після початку великого ідеологічного наступу, який був пов'язаний з "великим переломом" у політиці та ідеології СРСР у 1929 р., змінюється на гірше і ситуація навколо вивчення історії УАПЦ. Якщо раніше цей напрямок в працях радянських ідеологів носив звинувачувально-критичний характер, то з цього моменту напрямок набуває загрозливого характеру, остаточно позбавляючись хоч якихось ознак критичності та історизму. Видання, які виходили в радянських видавництвах, відкривають окрему атеїстичну рубрику, хоча до 1927-1929 рр. такі видання виходили в загальному політично-ідеологічному розділі. Робота по опрацюванню планів видавництв України 20-30-х рр. у плані виокремлення спеціально атеїстичних видань та зміни їх ідейної спрямованості в цей період вимагає окремого історіографічного дослідження.

Однією з перших спроб видати збірник праць на атеїстичну тематику було здійснено Київським Губкомом КП(б)У у 1924 р. "Антирелігійну читанку" було видано як збірник статей, серед яких виявилось декілька, які стосувалися I Собору

УАПЦ 1921 р. та діяльності автокефалістів⁵. Це збірка окремих праць з антирелігійної тематики Володимира Леніна, Георгія Плеханова, Поля Лафарга, Анатолія Луначарського та ін. УАПЦ присвячено маленький розділ, де автори критикують церкву з атеїстичних позицій. Схвальну оцінку дано лише одному учасникові I собору УАПЦ 1921 р. – о. Самсону Задорожному. На думку автора статті, він (-Задорожній) є справжнім революціонером в церкві, бо протестує проти вживання слів “раб божий”, “господь” і вимагає святкувати в церкві радянські пролетарські свята, як от 1 травня та інші⁶. Цей збірник цікавий для дослідження ще й тим, що до нього включено авторів, сама згадка про яких згодом, через зміну ідеологічних напрямків 30-х рр. стане небезпечною.

В іншому збірнику того ж періоду “Пути антирелигиозной пропаганды. К постановке работы” під ред. В. Уласевич, вміщено більш серйозні статті, де звинувачення автокефалістів здійснюються на більш високому аналітичному рівні, що пов’язано з розгортанням атеїстичної роботи і методики її впровадження в середині 20-х років в Україні⁷. У цьому ж збірнику церковні розколи всередині Російської Церкви в Україні також знайшли свою критичну оцінку і були кваліфіковані як “розкол тихонівщини на Україні”⁸.

Серед друкованих праць 1920-1930-х рр., які певною мірою стосуються церковно-визвольних змагань та руху за автокефалію і містять документи або уривки з оригінальних архівних документів щодо історії українського церковно-визвольного руху, та подій навколо нього, можна назвати публіцистичні праці поета Василя Еллана (Блакитного), радянського історика Бориса Кандідова, професора Інституту червоної професури Івана Сухоплюєва, публіциста Юрія Самойловича. Щоправда, питання I Всеукраїнського Собору УАПЦ 1921 р. вони майже не торкаються, а зосереджують всю увагу на процесі розпочатого в ідеологічній площині цькування УАПЦ напередодні її знищення.

Поет Василь Еллан (Блакитний) подав до “Вістей” ВУЦВК 2 статті, в яких ще у 1922 р. відверто звинуватив УАПЦ у контрреволюційній діяльності, яку вона буцімто приховує під “машкарою народної церкви”, правильно зрозумівши загальний напрямок радянської ідеології і упереджуючи події початку 30-х рр., коли цькування в пресі церковних діячів відбуватиметься вже за заздалегідь заготовленими ідеологічними формами⁹.

Перша стаття була надрукована в харківських “Вістях” і називалась “Церква чи щось інше”. 17 червня 1922 р. у “Вістях” з’явилася наступна - “Зле приладжена машкара”. Тоді ж почали з’являтися аналогічні погрози в пресі викрити “контрреволюційний осередок українських буржуазних націоналістів”, які переховуються серед діячів УАПЦ.

Радянський дослідник Борис Кандідов випустив в світ близько 25 окремих праць різного обсягу. Одна з робіт вийшла навіть українською мовою, хоча всі попередні друкувалися російською. Цінність цих видань попри їх агресивну атеїстичну спрямованість та тенденційність матеріалу полягає в тім, що автор використав порівняно велику кількість архівних матеріалів, про що зазначається на

титульних сторінках майже всіх його видань, а також подав докладний опис подій, про які радянська історіографія наступних років не згадувала взагалі. Ці праці дають інформацію про соціально-політичні умови, в яких розвивався церковно-визвольний рух 1917-1921 рр. Наприкінці 30-х рр. публікації Бориса Кандідова набувають звинувачувальний характер в дусі агресивної пропаганди¹⁰.

Професор Інституту червоної професури, завідуючий Ліквідкомом Наркомюсту УСРР з 1921 р. Іван Сухоплюєв є автором праць, присвячених дослідженню діяльності УАПЦ в 20-ті рр. Окрім праць, присвячених УАПЦ, він видав також декілька збірників законів щодо релігії та церкви. В своїх публікаціях Іван Сухоплюєв називає діячів УАПЦ “петлюрівцями”, але в його працях містяться цікаві статистичні та фактичні дані щодо діяльності УАПЦ в 20-х роках¹¹. Зокрема, ніхто більше не подавав огляду праці Собору Київщини УАПЦ, який відбувся 22-26 травня 1921 р. Той факт, що Сухоплюєв був безпосередньо причетний до розгляду справ, пов’язаний з діяльністю УАПЦ в Наркомюсті УСРР, робить його праці цінними з огляду на дослідження відносин влади і церкви в цей період.

В праці іншого автора Юрія Самойловича прихильників автокефалії Української церкви більш відверто називано “соціал-фашистами”. Ця праця і їй подібні на наступні роки стала програмною для публікацій у виданнях з історії УАПЦ в радянській історіографії. Слід зазначити, що спочатку вживати термін “фашизм” щодо православної церкви почали в атеїстичній пропаганді в 20-х роках по відношенню до Російської церкви. Діяльність УАПЦ радянськими ідеологами тоді оцінювалась поки що як “обдурення радянської влади” з метою приховати таємну “організацію буржуазної республіки” і повалення радвлади¹².

Радянська історіографія 1920-30-х рр. практично припиняє свій розвиток після процесу т. зв. “Спілки Визволення України”. Після цього про УАПЦ, як про “викритий осередок петлюрівщини та контрреволюції” тривалий час майже не згадується. Відсутні також будь-які наукові розробки даної проблеми.

Приводом до активізації інтересу до історії УАПЦ, після тривалої перерви (сер. 30-х- кінець 50-х рр.), в 60-ті роки стала діяльність осередків УАПЦ у Західній Європі, США та Канаді, коли представники закордонних українських організацій та церковних центрів, що утворилися з українських емігрантів третьої хвилі, на міжнародному рівні протестували проти порушення в СРСР прав людини, в тому числі і принципу свободи совісті.

У 1970-х рр. для дискредитації УАПЦ в очах радянського населення почали з’являтися публікації в пресі радянських науковців перейняті упередженими оцінками її діяльності ніж об’єктивною інформацією. Не маючи можливості ознайомити громадськість з документальними відомостями щодо УАПЦ, обмежені усталеними ще в довоєнний період жорсткими штампами ідеології, позбавлені у більшості випадків можливості користуватись архівами, їх автори виконували замовлення партії.

Історичних відомостей, які хоча б з точки зору атеїстичної ідеології розглядали історію УАПЦ 20-х рр., в цих працях майже немає. Їх зміст вичерпується ідеологічним замовленням і “відповідними оргвисновками”¹³. Наприкінці 70-х рр. вийшло

друком декілька праць, присвячених УАПЦ, але всі вони майже не містять об'єктивної інформації і базуються на ідеологемах, вироблених раніше². Під цим же кутом зору проблема розглядалась до 1991 р.

Закордонна українська історіографія містить чимало праць та розвідок щодо історії УАПЦ і має неперервну традицію дослідження. Українські емігранти з наукових, громадських і церковних кіл доклали чимало зусиль у справі популяризації ідей української автокефалії, видання окремими збірками матеріалів стосовно діяльності соборів УАПЦ, персоналій її діячів та ін. Щоправда, навіть у наукових виданнях простежуються впливи внутрішньоцерковної суперечки щодо канонічності висвяти о. митрополита Василя Липківського та інших проблем, які стосуються канонічних, ідейних і організаційних засад УАПЦ.

Праці закордонної історіографії, які містять відомості про український церковно-визвольний рух, з'являються в 1920-х рр. Одним з перших відгуків щодо проблеми автокефалії Української церкви були статті-відповіді В'ячеслава Липинського, які було вміщено в часописі «Америка» в грудні 1923 р. Липинський аналізує проблему боротьби за автокефалію Української церкви, значення православного обряду у справі відновлення церкви, подаючи невеликі нариси з історії. Але він критично оцінює автокефальний рух, який знаходиться під впливом «соціалістично-націоналістично-демократичного дурману інтелігенції, який згодом може привести до катастрофи»¹⁵.

За кордоном були опубліковані окремі документи УАПЦ, джерела з історії церкви в Україні, спогади учасників подій, дослідження українських вчених. Українські історики-емігранти Дмитро Дорошенко, Василь Біднов, Наталія Полонська-Василенко, Аркадій Жуковський присвятили проблемі історії УАПЦ окремі дослідження або розділи своїх праць. Але всі ці дослідження ґрунтувались не на оригінальних документах I собору УАПЦ 1921 р., які залишилися для них недоступними, а на публікаціях.

Дмитро Дорошенко у своєму двотомному дослідженні «Історія України 1917-1923 рр.» подає хід церковно-визвольних змагань в Україні, зокрема про діяння Всеукраїнського Собору 1918 р., де вперше на високому церковному рівні було піднято проблему автокефалії Української Церкви. Він також видав декілька спеціальних наукових історичних досліджень з історії Української Церкви. Але його в більшості його публікації містять тільки цінний матеріал, але другого плану відносно головної проблеми утворення УАПЦ¹⁶.

Важливими для розуміння історії православної церкви в Україні, її особливостей та характерних ознак є праці видатної дослідниці Наталії Полонської-Василенко. Нарис історії Української церкви міститься в «Історії України», хоча там і немає дослідження подій 1921 р., пов'язаних з утворенням УАПЦ та скликанням собору. Спеціальну працю, присвячену історичним підвалинам УАПЦ, авторка написала для Інституту по вивченню СРСР з осідком у Мюнхені. Аналіз подій, пов'язаних з собором УАПЦ 1921 р., цілком засновано на працях, які вийшли друком уже після масової еміграції українців до Західної Європи наприкінці II Світової війни, зокрема

архієп. Івана Теодоровича «Благодатність ієрархії УАПЦ» та Володимира Чехівського «За церкву, Христову громаду, проти царства тьми»¹⁷. Не дивлячись на обмежене коло документальних джерел, в цілому подано ґрунтовний науковий аналіз проблеми.

Професор Аркадій Жуковський, визначний український науковець, головний редактор Енциклопедії Українознавства є автором багатьох досліджень присвячених історії Української Церкви, які здебільшого стосуються сучасного стану. Але в своїх численних історичних екскурсах він неодноразово торкався історії УАПЦ 20-х рр. Це, наприклад, його доповідь «Сучасний стан релігій й Церкви під Советами, зокрема в УССР», яка була надрукована у збірнику матеріалів конференції під назвою: «Релігія в житті українського народу» у м. Рокка ді Папа, яка відбулася 18-20 жовтня 1963 року¹⁸.

Інша доповідь «Українська Православна Церква і Вселенська Константинопольська патріархія» була виголошена у програмі святкувань 1000-ліття Хрещення України православними українцями у Великій Британії і була надрукована в різних часописах. Ця доповідь була покликана «спростувати деякі невірні тези в справі канонічності і автокефалії», а також відповісти на деякі питання стосовно «майбутнього прямування Української Православної Церкви», патріархату, екуменізму в українському чи світовому масштабі.

Проф. А. Жуковський подає власну періодизацію історії Української Православної Церкви: 1. Період української державності 1917-1921 рр., 2. УАПЦ під советською контролею, 1921-1930 рр.; 3. Період Автокефальної Церкви в Польщі 1924-1939 рр.; 4. УАПЦ в час II Світової війни в Райскомісаріяті Україні 1941-1944 рр.; 5. Період після 1944 р. в Україні, де діє Російська Православна Церква зі своїм Екзархатом і 6. Православні Церкви в діаспорі у формі УАПЦ, УПЦ-США, УГПЦ-Канади і деякі інші, менш репрезентативні деномінації.

В цій доповіді проф. Жуковський докладно зупинився на передумовах виникнення УАПЦ в Україні 1917-1919 рр. і подав свою оцінку процесу організаційного оформлення УАПЦ і I-го Собору УАПЦ 1921 р., який він називає «Покровський Собор в Києві в жовтні 1921 року». Акт висвяти Василя Липківського він визначив як неканонічний за церковними правилами, але пояснив, що це було викликано відмовою російських архієреїв висвятити українських єпископів. В цьому твердженні проф. Жуковський спирається на працю Івана Теодоровича «Благодатність ієрархії УАПЦ», видану в м. Регенсбург у 1947 р.¹⁹

Цінним у справі наукового дослідження проблеми автокефального устрою Української церкви, джерел з церковного права, видання окремих документальних пам'яток з історії Української церкви та викладу історичних подій періоду визвольних змагань є науковий доробок міністра ісповідань гетьманського уряду Олександра Лотоцького. Його ґрунтовні дослідження з історії Православної церкви в Україні, та історико-богословські праці є одними з кращих серед інших праць з цієї проблеми. Важливим внеском у справі дослідження історії спроби здобуття автокефалії українським урядом у 1919 р. є спогади про місію до Константинополя. Праці Олександра Лотоцького мало торкаються проблеми безпосереднього утворення УАПЦ та I-го Собору УАПЦ 1921 р., хоча на деякі з них він відгукнувся. Це

зокрема стосується засудження ним архієп. Парфенія (Левицького), який був причетний до УАПЦ на початку її організації²⁰.

Значний внесок у справу дослідження та публікації документів з історії УАПЦ зробив видатний історик Церкви проф. Іван Власовський. «Нарис історії Української Церкви», містить багато текстів документальних джерел і нагадує більше велику збірку документів з історії Української церкви. Автор піддає критиці дії керівництва II ВПЦРади у справі організації УАПЦ, а також новації в церковному житті, які були санкціоновані собором. Іван Власовський в окремій статті зупинився на важливій проблемі канонічності набуття автокефального статусу православною церквою²¹.

Стосовно історико-канонічної розробки проблеми автокефалії Української Церкви праця проф. І. Власовського вийшла вже після його смерті, - її включили в Пропам'ятну книгу-збірник на пошану видатного історика церкви²².

Іншим великим багатотомним виданням з історії Української Церкви було видання «Історія Української Греко-Православної Церкви Канади» прот. Семена Савчука і Ю. Мулика-Луцика. Велику частину першого тому присвячено подіям, які передували скликанню I собору УАПЦ 1921 р. Видання має ілюстрації і витяги з документів, але порівняно з тими виданнями, які виходили раніше, цей збірник не містить чогось принципово нового, оскільки так само як і попередні базується на спогадах і тих публікаціях документів, які було вивезено за кордон. В аналітичних викладах автори спираються на матеріали «Нарису» проф. І. Власовського, багато уваги приділено історико-канонічному аналізу висвяти Василя Липківського²³.

Аналітичні праці Богдана Боцюрківа, професора-політолога Карлтонського університету, присвячені дослідженню причин та закономірностей виникнення українського церковно-визвольного руху і містять докладну інформацію про розвиток подій, ґрунтовний науковий аналіз їх причин, внутрішніх рухів, наслідків. Висновком автора є твердження, що УАПЦ 1921 р., попри проголошені нею історичні та канонічні засади тягlosti від часів митрополита Київського Петра Могили, є новотвором в церковному житті України, в якому наявні серйозні протестантські впливи. В одній з останніх його статей, яка вийшла друком в Україні, де подається докладна бібліографія з досліджуваної нами проблеми, наголошується на необхідності подальшого дослідження джерел з історії автокефальної церкви в Україні²⁴.

Серед українських закордонних конфесійних видань найбільш цікавими є ті, що були видані представниками другої хвилі еміграції, яка пов'язана з існуванням УАПЦ під проводом митрополита Полікарпа (Сікорського). В повоєнний період таборового існування УАПЦ в Німеччині (1946 р. - сер. 50-х рр.), з цієї ж проблеми були видані теоретичні праці стосовно устрою та канонічних засад УАПЦ. Це книги колишнього архієпископа Подільського УАПЦ, а згодом архієпископа Канадійського і Всеамериканського, учасника I собору УАПЦ 1921 р. Івана Теодоровича, в якій викладено обґрунтування благодатності ієрархії УАПЦ.

Цю працю за змістом можна було б віднести до історіографії УАПЦ 20- рр. в Україні, але обставини появи її друком змушують віднести цю публікацію до післявоєнної закордонної конфесійної історіографії²⁵. Іван Теодорович підписав цю книгу як “Архієпископ У.А.П.Ц. в Америці й Канаді”, обстоюючи тезу про беззаперечну благодатність ієрархії УАПЦ. Але іронія історії полягає в тому, що вже у 1949 р. він змушений буде прийняти пересвяту, тобто відмовитися від хіротонії о. митрополита Василя Липківського.

Автором іншої роботи, яку було присвячено ідейним та організаційним засадам УАПЦ та її Першому Собору 1921 р. був Данило Святогірський, який належав до тієї гілки УАПЦ, яка відкололася від УАПЦ під проводом Блаженнішого митрополита УАПЦ Полікарпа (Сікорського) у 1947 р. в Ашафенбурзі і наполягала на поверненні тих засад Української Автокефальної Православної Церкви, які виробив Собор УАПЦ 1921 р. під проводом митрополита Василя Липківського²⁶.

Окремо слід зупинитись на періодичних виданнях, які у великій кількості виходили в діаспорі в різні роки. Серед них – часопис Української православної церкви «Український православний календар», на сторінках якого вміщували матеріали про УАПЦ 20-х років та її діячів закордонні дослідники. Наприклад, цілу низку статей про видатних діячів України, причетних до справи відновлення Української православної церкви умістив на сторінках «Календаря» проф. Василь Завітневич²⁷. Першому собору УАПЦ 1921 р. було присвячено декілька статей у ювілейному числі «Календаря» за 1971 р.²⁸ Було випущено також окремий ювілейний випуск календаря без зазначення числа, де були надруковані біографії митрополита УАПЦ Василя Липківського, Володимира Чехівського тощо²⁹.

Формування сучасної української світської і поки що невеликої церковно-історичної галузі історіографії відбулося в умовах кінця 80-поч. 90-х рр. Коротко причини появи цього нового напрямку наукових досліджень можна сформулювати наступним чином: 1) святкування 1000-ліття хрещення Руси 1988 р., навіть за існування СРСР, зрушило з місця проблему історії Церкви в цілому; 2) в загальному руслі викривальних публікацій в пресі, які стосувалися в більшості досі приховуваних подій радянської історії, виникла окрема галузь тоді ще тільки журналістських розслідувань історії руйнування церков, репресій церковних і церковно-громадських діячів, знищення архівів, церковних цінностей тощо; 3) одночасно з дослідниками радянської доби з публікаціями в часописах та окремих виданнях з'явилися інші автори - колишні дисиденти, які нарешті змогли виступити в пресі, представники діаспори, де дослідження цієї проблеми взагалі не припинялося та українські дослідники, які в своїй діяльності у справі дослідження проблеми багато в чому спираються на досягнення радянської історіографічної школи, але й починають і нові напрямки.

Сучасна українська історіографія з кінця 80-х рр. за останнє десятиліття поповнилась новими науковими працями, присвяченими дослідженню визвольних змагань 1917-1921 рр. в Україні, біографій заборонених до того політичних, громадських і церковних діячів України та їх теоретичних праць, у т. ч. документів з

історії УАПЦ. Події, пов'язані з процесом відокремлення Української православної церкви від Російської у 90-х рр. також спонукали до документального дослідження джерел з історії створення УАПЦ за аналогічних умов у 20-х років XX століття. Цьому процесові сприяло з одного боку надходження з-за кордону наукових, науково-популярних та періодичних видань дослідників української діаспори, а з другого - відродження вітчизняних історико-церковних досліджень, ґрунтованих на вітчизняних архівах та колишніх виданнях спецфондів бібліотек. Особливо важливою умовою подальшого розвитку церковно-історичних досліджень слід визнати усунення державно-партійного пресу, принаймні в тих його формах, які існували за часів панівної "єдино правильної" ідеології.

З початку 1990-х рр. в Україні були видані перші збірки статей з історії автокефального руху 20-х років. Наприклад, у збірнику, який з'явився друком одним з перших, «Українська Автокефальна Православна Церква: минуле і сучасне» досліджується церковно-визвольний рух, починаючи з 1917 р., а також проголошення автокефалії Української церкви. Щоправда, I-му Всеукраїнському собору УАПЦ 1921 р. там приділено небагато уваги і взагалі всі матеріали цього видання носять оглядовий характер³⁰.

В іншому збірнику "Історія християнської Церкви на Україні" також міститься короткий виклад подій, які пов'язані з автокефальним рухом та скликанням I Всеукраїнського собору УАПЦ 1921 р.³¹ Попри позитивну оцінку руху за автокефалію Української церкви, обидва видання були першою спробою в нових політичних умовах окреслити проблему, з'ясувати місце церковно-історичних змагань в Україні, в тому часлі 20-30-х рр.

Джерелознавчі праці з історії Української Автокефальної Церкви Сергія Білоня присвячені переважно біографічним розвідкам діячів автокефального руху, дослідженням особових справ вірних та ієрархів УАПЦ, засуджених і страчених в 20-30-ті рр. Більшість його публікацій, присвячених докладним біографічним та краєзнавчим проблемам, які розробляються на великій кількості цінних архівних джерел, в тому числі архівів СБУ і дозволяють суттєво поглибити вивчення історії УАПЦ³². Одна з останніх публікацій, яка в певній мірі стосується питання репресій та слідства проти діячів УАПЦ, присвячена джерелознавчому дослідженню документів і матеріалів щодо масового терору як засобу державного управління в СРСР (1917-1941 рр.)³³. Розділ з цієї книжки було опубліковано як окрему статтю в часописі "Пам'ятки України" до виходу книги в світ³⁴.

Справі дослідження загальної історії Української Церкви прислужилися статті Леоніда Пилявця. В своїх працях він аналізує церковно-державні відносини, досліджує різні аспекти історії УАПЦ, зокрема діяльність інспірованої органами ДПУ Діяльно-Христової Церкви. Автор видав також декілька невідомих до того архівних документів до біографії Василя Липківського³⁵. В одній з праць ним було запропоновано свою періодизацію джерел з історії автокефальної Церкви, яку автор поділив на 3 періоди, керуючись концепцією "трьох відроджень УАПЦ". Але в поданій публікації ним докладно розглянуто тільки I етап (1917-1936), який

представлено як такий, що “являє найбільший інтерес” і в свою чергу додатково розбито на декілька підетапів³⁶.

Значним внеском у справі вивчення історії та загальних підвалин УАПЦ є праці Арсена Зінченка, в яких детально розглядаються процеси церковно-визвольного руху в Україні, відносини між владою та церквою в 20-ті роки, діяльність УАПЦ на Поділлі. Особливим внеском у справу дослідження діяльності діячів УАПЦ стала його монографія, яку присвячено дослідженню життєпису о. митрополита УАПЦ Василя Липківського (1921-1927) і не менш цікава стаття, в якій подано авторське бачення джерел формування визвольної концепції митрополита УАПЦ³⁷. Під редакцією А. Зінченка вийшли матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 75-й річниці I-го собору УАПЦ 1921 р. і поки що цей збірник залишається єдиним науковим виданням в Україні, яке повністю присвячено дослідженню проблеми утворення УАПЦ у 1921 році³⁸.

Автор полемізує з критиками діяльності УАПЦ в справі реформування православної церкви в Україні, зокрема з Іваном Власовським. Головним аргументом А. Зінченка є недостатнє врахування закордонною академічною історіографією в повній мірі тих умов життя і праці в яких опинились учасники церковно-визвольного руху при створенні УАПЦ, а саме – війна, голод, а згодом тиск на церкву державної влади, що сповідувала войовничий атеїзм.

Наукові праці ректора Полтавського педагогічного інституту Володимира Пашенка присвячені дослідженню політики радянської держави щодо церкви, законодавства про релігію та церкву в УРСР, взаємовідносинам між церквою та державою в 20-30-х рр., встановленню зв'язку між голодом 1921 р. в Україні та причинами розгортання наступу на церкву, проблемі т. зв. “самоліквідації” УАПЦ у 1930 р. Окремі праці присвячено наступу атеїстичної пропаганди та її впливу на життя вірних та церкви, особі митрополита УАПЦ Василя Липківського³⁹.

Дослідженню проблеми стосунків між церквою і державою та церковній історіографії присвячено праці Василя Ульяновського. Він подає періодизацію історіографії з питання історії церкви в Українській Гетьманській Державі, а також наводить архівні джерела, які стосуються церковно-визвольного руху доби Центральної Ради, діяльності Міністерства ісповідань Гетьманської Держави у справі організації церковної справи. Аналітичний огляд архівних матеріалів доби Гетьманату Павла Скоропадського вийшов окремою книжкою⁴⁰. Найбільше значення у справі вивчення передумов появи УАПЦ з початком церковно-визвольних змагань в Україні стосуються ті праці, які стосуються боротьби за українізацію, діяльності ВПЦР, церковно-визвольному руху.

Слід зазначити, що автор критично ставиться до самого процесу організації УАПЦ, особливо до чину висвяти митрополита Василя Липківського на соборі 1921 р., вважаючи його неканонічним. Але поданий в дослідженнях документальний матеріал, а також високий аналітичний рівень дають підстави вважати його праці цінними для вивчення історії УАПЦ.

Дослідженню становища православної церкви за часів перебування при владі Директорії УНР присвячена праця Богдана Андрусишина. В ній розглянуто держа-

вну політику щодо церкви цього періоду, органи керівництва, хід боротьби за визнання автокефалії церкви. Автор досліджує основні напрями діяльності Міністерства ісповідань, особливо проблему українізації церкви, впровадження української мови, діяльності Комісії у справах перекладу Св. Письма⁴¹.

Малодослідженій проблемі виникнення та історії розвитку українського церковно-визвольного руху з початку XX століття до 1917 р. присвячені праці професора Запорізького університету Федора Турченка. Він був одним з перших дослідників, який звернув увагу на причини виникнення автокефального руху напередодні революції 1917 р.⁴² Цій же проблемі присвячені також публікації Надії Шип. Хоча про саму УАПЦ в її працях згадується побіжно, проте докладно досліджено історію православно-національного руху до 20-х років XX ст.⁴³

Деякою мірою до сучасної історіографії відносяться праці автора даної статті. В своїх наукових розвідках, які в основному виходили в працях Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, авторка намагалася дослідити документи з канцелярії УАПЦ, життєписи деяких її провідних діячів, зокрема Володимира Чехівського, Нестора Шараївського, а також ті матеріали, які стосуються досліджень Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р.⁴⁴

Дослідження з історії Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р та автокефальної церкви в цілому за XX століття знайшли свої відображення у матеріалах міжнародної конференції "Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні"⁴⁵, на якій було розглянуто проблеми з'ясування місця УАПЦ у вітчизняній історії, втілення в життя політики комуністичної партії у 1920-30-х рр., подано аналітичний огляд подій, пов'язаних з утворенням УАПЦ, в контексті сучасних подій, а також про українізацію, як один з головних напрямків церковно-визвольного руху 20-х рр.⁴⁶

Однією з останніх важливих подій у справі дослідження джерел з історії I Всеукраїнського церковного собору УАПЦ 1921 р. стала ювілейна наукова конференція, присвячена 75-й річниці собору, матеріали якої вийшли окремою книжкою під редакцією Арсена Зінченка⁴⁹. У цьому виданні розглянуто канонічні засади автокефалії Української церкви, історію церковно-визвольного руху, хід подій на I-му соборі УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р. та його місце в духовному розвитку українського народу, документальні джерела щодо діяльності Всеукраїнської православної церковної ради по скликанню собору, традиції і звичаї Української православної церкви, подано оцінку діяльності та значення собору УАПЦ 1921 р. у справі сучасної розбудови православної церкви в Україні⁵⁰.

Після 1989 р. захищено декілька дисертацій, теми дослідження яких стосуються різних аспектів існування православ'я в Україні⁵¹. Серед них найбільшої уваги заслуговує дисертаційне дослідження Олександра Ігнатуші, що містить ґрунтовний аналіз багатьох проблем, пов'язаних з утворенням та існуванням УАПЦ, відносинам з державними та церковними установами, соціальній основі автокефального руху, містить оригінальний історичний нарис православ'я в Україні, а також стаття з

оглядом архівних джерел, які стосуються I Собору УАПЦ і церковного руху в цілому⁵².

Підсумовуючи цей короткий огляд історіографії, яка стосується проблеми існування автокефальної Церкви в Україні ті її Першому Соборові 1921 р., слід зазначити, що на протязі XX століття під впливом зовнішньо-політичних обставин та внутрішньоцерковних проблем, утворилося декілька напрямків історіографії, які в свою чергу змінювалися протягом часу. Після виникнення церковно-визвольного руху в Україні 1917-1921 рр., утворилося одночасно декілька напрямків: 1) церковний, який в свою чергу розпався на два ворогуючих - представників і прихильників УАПЦ та їх канонічних опонентів з Російської Церкви в Україні та за її межами та 2) світський, який також розпався на два протилежних за змістом напрями - українські науковці-емігранти, які досліджували автокефальний рух за кордоном і радянський пропартійний напрямок, представлений в основному не історичними або джерелознавчими працями, а ідеологічними та публіцистично-викривальними публікаціями в радянській пресі.

Такий стан зберігався до II Світової війни, яка в свою чергу вплинула на хід розвитку цих напрямків історіографії. Після II Світової війни можна виокремити наступні напрями історіографії: 1) церковний, який тепер було представлено тільки емігрантами зі складу УАПЦ під проводом митрополита Полікарпа (Сікорського) та окремих представників УАПЦ 1921 р., які встигли врятуватися і виїхали на Захід. Полеміку з цим напрямком в церковній галузі історіографії могли підтримувати тільки емігранти, які дотримувалися попередньо утвореного проросійського напрямку, які вважали УАПЦ будь-якої формації неканонічною. Церковний напрямок досліджень УАПЦ в СРСР практично відсутній; 2) світський, який продовжував розвиватися у двох протилежних за змістом напрямках - українські науковці-емігранти, які досліджували автокефальний рух за кордоном і радянський пропартійний напрямок, з тією різницею, що закордонний напрямок розвивався і збагачувався, а радянський вже зовсім виглядав як суцільна ідеологія при відсутності історичного підґрунтя і відповідно був спрямований проти “антирадянських клерикальних фальсифікацій” історії.

Нарешті, з постановням незалежної Української держави у 1991 р. і виникненням церковного протистояння в Україні між декількома православними відлами, які мають назву “Українська Православна Церква” утворилося декілька нових напрямків історіографії. Зберігаючи попередній розподіл на церковний і світський напрями, можна констатувати наступне: 1) церковний напрямок історіографії почав під тиском зовнішній обставин розвиватися в трьох напрямках: а) власне УАПЦ, головним часописом якої виступає газета “Наша Віра”, яка проводить лінію на відродження ідеї автокефалії на підставі головних засад I Всеукраїнського Собору УАПЦ 1921 р. і митрополита Василя Липківського, використовуючи при тому видання української діаспори; б) УПЦ-КП, яка у своєму ставленні до ідей та засад УАПЦ 1921 р. зробила радикальний поворот від несприйняття цих ідей в дусі Московського Патріархату до включення їх як складової загальної історії Українсь-

кої православної Церкви; в) УПЦ-МП, історичні дослідження цього напрямку не потерпіли ніяких змін у ставленні до УАПЦ 1921 р. і всіх подільших формацій, зберігаючи цілком звинувачувальний характер і характеристики типу “Лже-ієрархія”, “лже-церква” тощо. Єдиною відміною від попередніх часів є те, що хронологічно звинувачення продовжено і екстрапольовано на сучасних представників Української Церкви в Україні, які не належать до УПЦ-МП. Дивними виглядають звинувачення в “петлюрівщині”, “націоналізмі”, “сепаратизмі” сьогодні, коли вже відбулася реабілітація Головного отамана військ Директорії УНР Симона Петлюри в незалежній Україні, принаймні видання про нього виходять у державних видавництвах.

Другий, світський науковий і публіцистичний напрямки, також є новими у цій галузі досліджень, оскільки, по-перше, наукових церковно-історичних досліджень з цього питання в СРСР не було взагалі до 90-х рр., а по-друге, сучасна наукова історична галузь, присвячена історії УАПЦ, розвивається на підставі великого масиву досі малодослідженого матеріалу і позбавлена жорсткого ідеологічного контролю, який існував в попередні часи.

Як потенційно пріоритетні напрямки досліджень в сучасній історіографії, яка займається дослідженнями в історії УАПЦ в Україні, можна визначити наступні: 1) вивчення документів стосовно головних напрямків діяльності УАПЦ, матеріали її Соборів, особливо II Всеукраїнського Собору та двох “надзвичайних” соборів УАПЦ 1930 року; 2) персоналії діячів УАПЦ, їх теоретична, наукова та епістолярна спадщина, яка практично не виходила друком в Україні, а тільки фрагментарно в діаспорі; 3) стосунки між владою і церквою в радянську добу, де необхідно дослідити державні ідеологічні підстави стосунків, причини і хід репресій, переглянути і систематизувати проблему розвитку атеїстичного напрямку; 4) важливою ділянкою досліджень залишається доля церковно-історичних пам’яток, храмів, монастирів, духовно-навчальних закладів, церковних видавництв тощо; і останнє 5) зовсім недослідженим залишається той напрямок, який стосується відносин між УАПЦ та іншими церквами і конфесіями в Україні та за її межами - з Московським патріархатом, Вселенською Церквою, іншими християнськими церквами і конфесіями тощо.

¹ Митрополит Василь Липківський. Відродження Церкви в Україні. 1917-1930. Торонто, 1959. Вип.160. 335 с.; Митрополит Василь Липківський. Історія Української Православної Церкви. Розділ УП: Відродження Української Церкви. Вінніпег, 1961. 181 с.; Митрополит Василь Липківський. Проповіді на Апостольські Послання. Чикаго, 1966. 209 с.; Митрополит Василь Липківський. Проти наклепів, ніби УАПЦ прямує до унії (проповідь). Нью-Йорк, 1967. 16 с.; Митрополит Василь Липківський. Листи (1933-1937). Торонто, 1980. 167 с.; Митрополит Василь Липківський. Проповіді на неділі й свята. Слово Христове до українського народу. Торонто, З.Д.А., 1988. 609 с.; Митрополит Василь до

українського народу. Торонто, З.Д.А., 1988. 609 с.; Митрополит Василь Липківський. Слово Христове до українського народу. Проповіді на неділі і свята. К., 1993. С.305-404; Митрополит Василь Липківський: матеріали до біографії (з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України) /Упорядник Л.Пилявець. К., 1993. 48 с.; Слово закличне і праведне. Проповіді та лист митрополита Василя Липківського //Київська старовина. 1994. №1. С.110-123.

² Ільченко І., Пилявець Л.Б., Преловська І. Три промови Василя Липківського //Український археографічний щорічник. К., 1999. С.475-488.

¹ Чехівський В. За церкву, Христову громаду, проти царства тьми. К., 1922. 52 с.

⁴ Походження єпископату в зв'язку з питанням про благодатність ієрархії У.А.П.Ц. Володимир-Волинській, 1926. 39 с.

⁵ Антирелігійна читанка. Київський Губком К.П.(б)У. К., 1924. 255 с.

⁶ Вороб'їв А. Церковний раскол на Україні //Антирелігійна читанка. Київський Губком К.П.(б)У. К., 1924. С.126-127.

⁷ Хвиля А. Автокефалія //Пути антирелигиозной пропаганды. К постановке работы. Х., 1925. Вы. 2. С.26-31.

⁸ Уласевич В. Раскол тихоновщины на Украине //Пути антирелигиозной пропаганды. К постановке работы. Х., 1925. Вып.2. С.7-19.

⁹ Еллан (Блакитний) В. Зле приладжена машкара //Мартирологія Українських Церков: У 4 т. Торонто; Балтимор, 1987. Т.1. Документи, матеріали, християнський самвидав України. С.423-424.

¹⁰ Кандидов Б. Церковно-Белогвардейский Собор в Ставрополе в мае 1919 г. М., 1930. 97 с.; Його ж. Денікін і Церква. Х., 1931. 96 с.; Его же. Церковь и гражданская война на Юге. Материалы к истории религиозной контрреволюции в годы гражданской войны. М., 1931. 291 с.; Его же. Голод 1921 года и Церковь. М.-Л., 1932. 94 с.; Його ж. Церква і шпіонаж. Про деякі факти контрреволюційної і шпигунської діяльності релігійних організацій //Доповнене авторське видання. К., 1939. 140 с.

¹¹ Сухоплюев И. Майский Собор автокефалистов Киевщины 1921 г. //Антирелигиозная пропаганда: Сб. материалов. Харьков, 1922. С.149-155.; Его же. О современном церковном движении на Украине //Агитпропаганда. Орган ЦК КП(б)У. К., 1922. №2-3. С.91-95; Його ж. Відокремлення школи від церкви. Бібліотека книгоспілки. Х.; К., 1923. 37 с.; Його ж. Українські автокефалісти. К., 1925. 62 с.; Його ж. (редактор) Порадник з антирелігійної виставки "Релігія чи наука?". Х., 1927. 195 с.; Його ж. Відокремлення церкви від держави: Збірник законоположень СРСР і УСРР, Інструкцій обіжників і пояснень НКВС УСРР /З передмовою В. А. Балицького. Х., 1929. 165 с.; Його ж. Паризька Комуна і відокремлення церкви від держави та школи від церкви. Х., 1931. 159 с.; Його ж. Ставлення соціалістичних партій II Інтернаціоналу до релігії. Х., 1932. 321 с.

¹² Самойлович Ю. Українська церква на послугах у національній контрреволюції (Дослід з історії УАПЦ) //Революція й релігія. Зб-к комісії для дослідження релігійної ідеології. Х.; К., 1930. Кн.2. С.198-302.; Його ж. Церковь украинского социал-фашизма. М., 1932. 125 с.

¹³ Ільницький М. Автокефалізм без мантиї //Жовтень. К., 1972. №5. С.122-125; Чумак Б. Справжнє обличчя автокефалізму //Під прапором ленінізму. К., 1973. №20. С.61-63; Авузяк Б., Бичатін В. Українська автокефалія на службі буржуазного націоналізму //Питання атеїзму. К., 1975. Вип.ІІ. С.133-138.

² Дмитрук К. Кому служили і служать зрадники з так званої авторефалії. К., 1977. 46 с.; Його ж. Під штандартами реакції і фашизму. К., 1976. 383 с.

¹⁵ Липинський В. Релігія і церква в історії України. (Передрук статей з "Америки"). Нью-Йорк, 1956. 111 с.

¹⁶ Дорошенко Д. Короткий нарис історії християнської Церкви. Вінніпег, 1970. 110 с.; Його ж. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. Берлін, 1940. 69 с.

¹⁷ Полонська-Василенко Н. Особливості Української Православної Церкви //Український збірник. Мюнхен, 1958. Кн.14. С.60-88; Її ж. Історичні підвалини УАПЦ //Записки Чину Святого Василя Великого. Секція 1. Рим, 1964. Т.ХІХ. 125 с.; Її ж. Історичні підвалини УАПЦ. Мюнхен, 1967. 125 с.; Її ж. Історія України: У 2 т. К., 1993.

¹⁸ Жуковський А. Сучасний стан релігій й Церкви під Советами, зокрема в УССР //Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів Наукової Конференції у Рокка ді Папа (18-20 жовтня 1963 року). Мюнхен; Рим; Париж, 1966. С.39-65.

¹⁹ Жуковський А. Українська Православна Церква і Вселенська Константинопольська патріархія //Український православний Календар на 1987 рік (річник 37-й). Саут-Бавнд-Брук, 1987. С.122-127, або пізніше перевидання: Жуковський А. Українська Православна Церква і Вселенська Константинопольська патріархія //Рідна нива. Український Православний календар-альманах. Вінніпег, 1990. С.122-136.

²⁰ Лотоцький О. Українські джерела церковного права. Праці Українського Наукового Інституту. Серія правнича. Варшава, 1931. Т.5. Кн.1. 318 с.; Його ж. Церковно-правні основи автокефалії. Варшава, 1931. 71 с.; Його ж. Український архієратикон. Варшава, 1932. 58 с.; Його ж. Сторінки минулого: В 3 т. Праці Українського Наукового Інституту. Серія мемуарів. Варшава, 1932-1934; Його ж. Автокефалія. Нарис історії автокефальних церков: У 2 т. Варшава, 1935; Його ж. На ріках вавилонських. Збірник статей. Львів, 1938. 192 с.; Його ж. Справа правосильності анатемування гетьмана Івана Мазепи. Варшава, 1938. 14 с.; Його ж. В Царгороді. Варшава, 1939. 175 с.

²¹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т. Нью-Йорк; Бавнд Брук, 1977. Т.4. Ч.1: (XX століття). 384 с.

²² Власовський І. Канонічні й історичні підстави автокефалії Української Православної Церкви. Доповідь на Церковному З'їзді УАПЦ 25-27 грудня 1947 року //Іван Власовський. Пропам'ятна книга. Торонто, 1974. 142 с.

²³ Савчук С.В., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: У 4 т. Вінніпег, Канада, 1984. Т.1: Київська церковна традиція українців Канади. 616 с.

²⁴ Боцюрків Б. Проблеми дослідження історії релігії та Церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання //Український Археографічний Щорічник. К., 1992. Вип.1. Т.4. С.285-294; Bohdan R. Bociurkiv. Church-State Relations in the USSR //Max Hayward (ed.), Religion and the Soviet State: A Dilemma of Power. New-York; Washington; London, 1969. P.71-104; Bohdan R. Bociurkiv. The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, 1920-1930: A Case study in religious modernization //Reprinted by permission of Westview Press from Religion and Modernization in the Soviet Union by Dennis J.Dunn. Westview Press; Boulder, 1977. P.310-347; Bohdan R. Bociurkiv. The Rise of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, 1919-22 //Geoffrey A.Hosking (ed.), Church, Nation and State in Russia and Ukraine (London, Macmillan, 1990. P.228-249.

- ²⁵ Теодорович І. Архієпископ У.А.П.Ц. в Америці й Канаді. Благодатність ієрархії УАПЦ. Регенсбург, 1947. 142 с.
- ²⁶ Святогірський Данило. Головні засади Української Автокефальної Православної Церкви. Дармштадт, 1946. 20 с.
- ²⁷ Завітневич В. Протоієрей Кирило Стеценко (1882-1922-1957) //Український Православний Календар. 1957. Ч.7. С.121-124; Його ж. Микола Віталійович Лисенко. До 55-річчя з дня смерті композитора //Український Православний Календар. 1968. Ч.18. С.109-116; Його ж. Микола Леонтович. До 50-річчя смерті //Український Православний Календар. 1971. Ч.21. С.118-121.
- ²⁸ Гаюк С. Золотий ювілей УАПЦ //Український Православний Календар. 1971. Ч.21. С.88-91.
- ²⁹ Ювілейний Календар УАПЦ на 1971 рік Божий. Чикаго, 1971.
- ³⁰ Бондаренко В., Пилявець Л., Уткін О. Українська Автокефальна Православна Церква: минуле і сучасне. К., 1991. С.76.
- ³¹ Історія християнської Церкви на Україні (Релігієзнавчий довідковий нарис) /Ред. О.Онищенко. К., 1992. 104 с.
- ³² Білокінь С. Автокефальний протоієрей Кирило Стеценко //Наука і культура. К., 1991. Вип. 25. С. 318-326; Його ж. НКВС і Українська автокефальна православна церква (з історії судових процесів у 30-х рр.) // Церква і національне відродження. К., 1993. С.102-117; Його ж. Православні єпархії України 1917-1941 рр. //Історико-географічні дослідження на Україні. Зб. наук. пр. К., 1992. С. 100-120; Його ж. Смерть митрополита Липківського //Людина і світ. 1992. №4. С.27-34; або інше видання: Білокінь С. Смерть митрополита Липківського //Український православний Календар. Саут-Бавнд-Брук, 1993. С.107-113.
- ³³ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження. К., 1999. 448 с.
- ³⁴ Білокінь С. Пам'ятки УАПЦ 1921 року в Києві //Пам'ятки України. 1997. №3. С.66-73.
- ³⁵ Пилявець Л. Автокефалія православної церкви в Україні //Людина і світ. 1990. №5. С.19-24; Його ж. Хрещениця ДПУ. З історії Діяльно-Христової церкви //Людина і світ. 1992. №5-6. С.26-29; Його ж. Всеукраїнський Православний Собор 1921 р.: учасники й проблеми //Український церковно-визвольний рух... Матеріали наук. конф. (Київ, 12 жовтня 1996 р.) К., 1997. С.55-63.
- ³⁶ Пилявець Л. Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви //Матеріали читань, присвячених митрополиту Василю Липківському. Січень-червень 1996 р. (КДА). К., 1997. С.45-67.
- ³⁷ Зінченко А. "Це влада не від Бога, а від дракона": ДПУ-НКВС проти свободи совісті //Вітчизна. 1991. №4. С.157-163; Його ж. Чи була відокремлена церква від держави в 20-ті роки? //УІЖ. 1992. №1. С.104-114; Його ж. Подільська сторінка відродження національної церкви //Сучасність. 1992. №10. С.91- 97; Його ж. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. К., 1993. 256 с.; Його ж. Визволитись вірою: Життя і діяння Митрополита Василя Липківського. К., 1997 423 с.; Його ж. Джерела формування визвольної концепції митрополита Василя Липківського. Матеріали читань, присвячених митрополиту Василю Липківському. Січень-червень 1996 р. (КДА). К., 1997. С.11-31.
- ³⁸ Зінченко А. Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1921 р. в духовному розвитку українського народу //Український церковно-визвольний рух... К., 1997. С.11-23.

³⁹ Пашенко В. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті рр. XX ст. К., 1993. 188 с.; Пашенко В., Рибачук М. Першоієрарх нової української церкви митрополит Василь Липківський //УІЖ. 1993. №2/3. С.48-57; Його ж. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-30-х років. К., 1994. 249 с.; Його ж. Богоборча політика комуністичної партії та примусова атеїзація населення у контексті здійснення свободи совісті в 1920-1930 рр. //Свобода віровизнання: Церква і держава в Україні: М-ли міжнар. наук. конф. (Київ, 28-30 вересня 1994 р.) К., 1996. С. 36-40.

⁴⁰ Ульяновський В. В.О.Біднов //УІЖ. 1992. №10-11. С.80-95.; Ульяновський В., Андрусишин Б. Церква в Українській Гетьманській Державі: Попередні нотатки та документи //Останній Гетьман: Ювіл. 3б. пам'яті Павла Скоропадського (1873-1945). К., 1993. С.285-301; Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради). К., 1997. 200 с.; Його ж. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). К., 1997. 320 с.

⁴¹ Андрусишин Б. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР). К., 1997. 176 с. Ця праця вийшла в трьохтомному дослідженні разом з іншим автором - Василем Ульяновським: Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради). К., 1997. 200 с.; Його ж. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). К., 1997. 320 с.

⁴² Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська автокефальна //Вітчизна. К., 1989. №12. С.166-175; Турченко Ф. Український національний церковний рух наприкінці XIX - на початку XX ст. //Український церковно-визвольний рух ... К., 1997 С.23-29.

⁴³ Шип Н. Православна церква у державотворчому процесі. Від часів Київської Русі до утворення української Народної Республіки. К., 1997. 18 с.; Її ж. Церковно-православний рух в Україні. К., 1995. 66 с.

⁴⁴ Преловська І. Доля Благовісника //Старожитності. К., 1995. №5/6 (72-73).С.24-25; Її ж. Набуття власної ієрархії Українською Автокефальною Православною Церквою //Розбудова держави. К., 1996. №8. С.53-60; Її ж. Ідеї раннього християнства (I-IV ст.) як основа для розбудови національної церкви в Україні (За матеріалами I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р. в Києві) //Наукові записки. 3б. пр. молодих вчених та аспірантів. К. 1996. Т.1. С.321-342; Її ж. Відправа Благовісника //Розбудова держави. К., 1996. №1(42). С.45-51; Її ж. Діяльність В.М. Чехівського, Благовісника УАПЦ, як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць) //Наук. зап. 3б. пр. молодих вчених та аспірантів. К., 1997. Т.2. С.295-321; Її ж. ВПЦР організаційний осередок УАПЦ (1917-1921) //Український церковно-визвольний рух... К., 1997. С.29-49; Її ж. З історії змагань за автокефалію національних православних церков у Грузії і в Україні //Розбудова держави. 1998. №9/10. С.97-106.

⁴⁵ Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні. Мат. Міжнар. наук. конф. (Київ, 28-30 вересня 1994 р.) К., 1996, 215 с.

⁴⁸ Химка І.-П. Церква і держава в Україні: історична спадщина //Свобода віровизнання... К., 1996. С.28-35; Плохій С. Долаючи минуле: перспективи відокремлення церкви від держави в Україні //Свобода віровизнання... С.41-52; Сисин Ф. Церква, держава та нація: проблеми православ'я в сучасній Україні //Свобода віровизнання... К., 1996. С.132-144.

⁴⁹ Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. Мат. наук. конф. (Київ, 12 жовтня 1996 р.) /Ред. А.Зінченко. К., 1997. 224 с.

⁵⁰ Андрій (Партикевич), архімандрит. "Молитва не була вислухана". Вселенська Патріархія та питання автокефалії Української Православної Церкви, 1919-1920 //Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. К., 1997. С.65-81; Вірний-Французенко М. Отець Митрополит і поет //Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. К., 1997. С.111-119; Даниїл, єпископ. Канонічні засади автокефалії Української Православної Церкви //Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. М-ли наук. конф. (Київ, 12 жовтня 1996 р.) К., 1997. С.49-54; Саган О. Традиції українського православ'я і богословська спадщина Митрополита Василя Липківського //Український церковно-визвольний рух... К., 1997. С.101-107.

⁵¹ Бевзюк Н. Украинская автокефальная православная церковь в годы гражданской войны: образование и деятельность. Автореферат дис... к.и.н. /ОГУ. 1989. 20 с.; Слободянюк Е. Православ'я на Україні у 20-х-сер. 30-х рр. Дис... к. і. н. Львів, 1996. 162 с.; Лаврик Г.В. Політика Радянської держави щодо православної Церкви в Україні (1917-1923 рр.): Історико-економічний аспект. Дис... к. і. н. Полтава, 1996. 211 с.

⁵² Ігнатуша О. Українська Автокефальна Православна Церква (1917-1930 рр.) Дис... к. і. н. Х., 1993. 255 с.; Ігнатуша О. Документи державних архівів України з історії Української Автокефальної Церкви (1917-1930 рр.) //Архіви України. 1994. №1/6. С.44-56.

Тетяна Осташко

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ГЕТЬМАНСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ 1920-х - ПОЧАТКУ 1930-х РОКІВ

Поразка національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. не зупинила пошуків українськими політиками і державними діячами шляхів відновлення соборної і самостійної України. Для державницької думки української еміграції у Західній Європі, Канаді, США, а згодом – Латинській Америці і на західноукраїнських землях характерним стало посилення політичних позицій монархізму. Український історик та політолог І.Лисяк-Рудницький констатував той парадоксальний факт, що з чотирьох основних напрямків політичної думки (народництво, консерватизм, націоналізм і комунізм) саме консерватизм, "найслабший і найменше підтримуваний у масах, зробив найбільший інтелектуальний внесок протягом нинішнього століття"¹. Цей напрямок був пов'язаний з ім'ям відомого історика, політика, мислителя В.Липинського. Народжені в передреволюційний час його ідеї перетворились у струнку теоретичну державницьку концепцію майбутнього розвитку української держави після поразки національно-визвольних змагань.

У січні 1920 р. В.Липинський разом із своїми політичними однодумцями: Д.Дорошенком, М.Кочубеєм, А.Монтрезором, С.Шеметом, Л.Сідлецьким (Савою Крилачем), О.Скорописом-Йолтуховським та М.Тимофіївим створюють у Відні Український Союз Хліборобів-Державників. У травні 1920 р. вийшло перше число журналу «Хліборобська Україна» – друкованого органу новоутвореної організації під редакцією В.Липинського, який видавався у Відні. У вступному слові редакції чітко визначалась головна мета видання – "об'єднати ті українські сили, яким